

ILMIY VA RASMIY USLUBLARDA IJTIMOYIY LEKSIKANING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI: INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI QIYOSIDA

Anvarova Sayyoraxon Akmaljon qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, magistratura bo'limi, 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy leksikaning ilmiy va rasmiy uslublardagi funksional-semantik xususiyatlari ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijtimoiy leksikaning uslubiy qayta ishlanishi, ilmiy matnda kategoriyalashuvi, rasmiy matnda esa normativlashuvi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, ikki tildagi murojaat birliklari, qarindoshlik terminlari, kasbiy leksika, baholovchi birliklar, sleng va kod-aralashuv hodisalari qiyosiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Natijada ingliz va o'zbek tillaridagi ijtimoiy leksika umumiy funksional asosga ega bo'lsa-da, ularning semantik markazi, pragmatik yuklamasi va madaniy tayanchi bir xil emasligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy leksika, ilmiy uslub, rasmiy uslub, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o'zbek tili, funksional semantika.

Tilning ijtimoiy tabiatini o'rganishda leksik qatlam alohida ahamiyat kasb etadi. Sababi ijtimoiy munosabatlar, maqomlar, nutqiy odob, guruhga mansublik, kasbiy faoliyat va baholash mexanizmlari ko'pincha aynan lug'aviy birliklar orqali namoyon bo'ladi. Shu jihatdan ijtimoiy leksika tilning eng faol va eng sezgir qatlamlaridan biri sifatida qaraladi. U jamiyatdagi o'zgarishlarga tez javob beradi, yangi kommunikativ ehtiyojlarni aks ettiradi va nutq ishtirokchilarining o'zaro pozitsiyasini ifodalashga xizmat qiladi [1].

Ijtimoiy leksika odatda so'zlashuv uslubi bilan bog'lab talqin qilinadi. Biroq amaliy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bu qatlam ilmiy va rasmiy uslublarda ham faol qatnashadi. Faqat bu uslublarda uning tabiati o'zgaradi: ilmiy matnda ijtimoiy leksika tahlil qilinadigan kategoriya maqomini olsa, rasmiy matnda u me'yorlashgan va protsessual vazifa bajaruvchi birlikka aylanadi [2]. Demak, ijtimoiy leksikaning uslubiy maqomini o'rganish tilning funksional imkoniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Ilmiy uslubda ijtimoiy leksika kundalik tajribaning oddiy nomi sifatida emas, balki nazariy sharhlanadigan birlik sifatida qo'llanadi. Masalan, oddiy nutqda "hurmat bilan gapirish", "qo'pol murojaat", "internetcha yozish" tarzida ifodalanadigan hodisalar ilmiy matnda "murojaat leksemalari", "salbiy konnotatsiyali birliklar", "raqamli diskurs vositalari" kabi aniqroq tushunchalarga aylantiriladi. Shu tariqa hayotiy tajriba terminologik qayta ishlanishdan o'tadi va ilmiy tahlil maydoniga ko'chadi [3].

Akademik diskursga xos bo'lgan yana bir belgi — ijtimoiy leksikaning mavhumlashuvi va kontseptuallashuvidir. Ilmiy matn, ayniqsa lingvistik tadqiqotlarda, jonli birliklarning o'zini emas, ularning ortidagi semantik va pragmatik mexanizmlarni yoritishga intiladi. Masalan, ingliz tilidagi sir, madam, mate, buddy kabi murojaat birliklari yoki o'zbek tilidagi aka, opa, domla, ustoz kabi birliklar ilmiy tahlilda oddiy murojaat shakli sifatida emas, balki ijtimoiy masofa, hurmat va yaqinlikni ko'rsatuvchi indikatorlar sifatida tavsiflanadi [4].

Rasmiy uslubdagi vaziyat esa tamoman boshqacha. Bu yerda ijtimoiy leksika sharhlovchi emas, belgilovchi vazifani bajaradi. Hujjat tili shaxsni uning tabiiy ijtimoiy qiyofasi bilan emas, balki huquqiy yoki ma'muriy maqomi bilan nomlaydi. "Arizachi", "da'vogar", "mansabdor shaxs", "vakolatli organ", "ijrochi", "buyurtmachi" kabi birliklar ijtimoiy aloqalarni umumiy tarzda emas, balki protsessual rol darajasida aniqlashtiradi [5]. Ingliz tilidagi applicant, respondent, beneficiary, authorized representative birliklari ham shu xususiyatga ega.

Ilmiy va rasmiy uslublar orasidagi asosiy farq ijtimoiy leksikaga munosabatda ko'rinadi. Ilmiy matn ijtimoiy leksikani muammolashtiradi, uning tarkibini ochadi, tasniflaydi va qiyoslaydi. Rasmiy matn esa ayni birliklarni standartlashtiradi va bir ma'nolilikka bo'ysundiradi. Masalan, "talaba" leksemasi ilmiy tilda "institutsional identitetni bildiruvchi nom" sifatida sharhlanishi mumkin, rasmiy hujjatda esa u qabul qilinadigan, ro'yxatga olinadigan, chetlashtiriladigan yoki stipendiya oladigan normativ subyektaga aylanadi [6].

Ingliz va o'zbek tillaridagi ijtimoiy leksikani qiyoslash til va jamiyat munosabatining universal hamda milliy jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Har ikki tilda ham ijtimoiy leksika ijtimoiy rol, mavqe, yaqinlik, masofa, guruhga mansublik va baholashni ifodalaydi. Shu ma'noda ingliz va o'zbek tizimlari umumiy funksional asosga ega. Biroq bu umumiylik ichida keskin farqlar ham mavjud [7].

Murojaat birliklari qiyosida buni yaqqol ko'rish mumkin. Ingliz tilida murojaat tizimi nisbatan soddaroq bo'lib, ko'pincha ism, unvon, familiya yoki norasmiy yaqinlik markerlari orqali ifodalanadi. O'zbek tilida esa murojaat birliklari yosh, ierarxiya, hurmat va qarindoshlik analogiyasi bilan chambarchas bog'liq. Ingliz tilidagi Mr. Brown yoki teacher bilan o'zbek tilidagi ustoz, domla, akani formal jihatdan qiyoslash mumkin bo'lsa-da, ularning pragmatik og'irligi bir xil emas. O'zbek tilida murojaatning o'ziyiq ijtimoiy masofani belgilaydi [8].

Qarindoshlik terminlari bo'yicha farq yanada chuqurroqdir. Ingliz tilidagi uncle, aunt, cousin singari birliklar umumlashtirilgan va nisbatan soddaroq tizimni ifodalaydi. O'zbek tilida esa tog'a, xola, amma, pochcha, qayinuka, kelinoyi, boja singari birliklar qarindoshlikning yo'nalishi, nikoh orqali bog'liqlik, yosh farqi va ijtimoiy rolni birgalikda bildiradi. Bu o'zbek tilidagi ijtimoiy leksika semantik jihatdan maydaroq va ijtimoiy jihatdan zichroq ekanini ko'rsatadi [9].

Kasbiy leksika qiyosida o'xshashlik ko'proq seziladi. Har ikki tilda professional birliklar ichki birdamlik, kommunikativ tejamkorlik va sohaviy identitetni ta'minlaydi. Ingliz tilidagi deadline, feedback, framework, stakeholder kabi birliklar ma'lum professional hamjamiyatlar nutqida faol bo'lsa, o'zbek tilidagi hisobot, buyruq, bayonnoma, reyting, kredit-modul kabi birliklar ham xuddi shu rolni bajaradi. Farq shundaki, inglizcha professional leksika ko'proq global kommunikatsiyaga yo'naltirilgan, o'zbek tilidagi kasbiy qatlam esa mahalliy institutsional amaliyotlar bilan yaqinroq bog'langan [10].

Yoshlar slengi ikki til materialida ham dinamik qatlam sifatida namoyon bo'ladi. Ingliz tilida cool, lit, cringe, basic, woke kabi birliklar submadaniy baholash va identitet qurish vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'zbek yoshlar nutqida zo'r, gap yo'q, top, respect, trendda kabi birliklar shu funksiyani bajaradi. Biroq ingliz slengida ichki innovatsiya kuchliroq bo'lsa, o'zbek slengida inglizcha va ruscha elementlarning aralashuvi ko'proq seziladi [11].

Kod-aralashuv masalasi ham muhim qiyosiy belgi hisoblanadi. Ingliz tili global til maqomiga ega bo'lgani uchun ko'proq boshqa tillarga birlik beruvchi donor sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek tilida esa, ayniqsa shaharlik yoshlar va professional muhitda, inglizcha va ruscha birliklarning aralash qo'llanishi keng uchraydi. Meeting, deadline, online, feedback, ok, koroche, nu kabi birliklar o'zbekcha nutqda faqat begona element emas, balki ijtimoiy identitet va zamonaviylik signali sifatida ishlaydi [12].

Evfemizm va tabu qatlamida ham umumiylik bilan farq birga ko'rinadi. Ingliz tilida to pass away, senior citizens, restroom kabi birliklar nutqiy yumshatish vazifasini bajaradi. O'zbek tilida vafot etdi, og'ir oyoq, ko'zi ojiz kabi birliklar xuddi shunday ijtimoiy sezgirlikni ifodalaydi. Biroq ingliz tilida siyosiy to'g'rilik va inklyuziv nutq me'yorlari kuchliroq bo'lsa, o'zbek tilida yumshatish ko'proq odob, hurmat va ijtimoiy noziklik bilan bog'liq [13].

Baholovchi leksikada esa ikki tilning madaniy markazi yaqqol seziladi. Ingliz tilidagi assertive, bossy, ambitious, cheap, frugal kabi birliklar kontekstga qarab turlicha baholanishi mumkin va ko'proq individuallashtirilgan ijtimoiy model bilan bog'liq. O'zbek tilidagi kamtar, tarbiyali, beandisha, manman, oqko'ngil singari birliklar esa jamoaviy odob, ijtimoiy moslik va madaniy me'yorlarga yaqinroq. Demak, baholovchi qatlam ikkala tilda ham mavjud, ammo uning aksiologik markazi turlicha [14].

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillaridagi ijtimoiy leksika umumiy funksional poydevorga ega bo'lsa-da, ularning semantik markazi va pragmatik yuklamasi bir xil emas. Ingliz tilidagi ijtimoiy leksika ko'proq registr farqlanishi, professional diskurs va global kommunikatsiya bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilidagi ijtimoiy leksika hurmat, qarindoshlik, odob, jamoaviy qadriyatlar va ko'ptillilik bilan chambarchas bog'langan. Shu bois bu ikki tizimni qiyoslash faqat formal ekvivalentlar orqali emas, funksional-semantik va madaniy-pragmatik ekvivalentlar asosida olib borilgandagina to'liq ilmiy natija beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Holmes J., Wilson N. An Introduction to Sociolinguistics. 5th ed. – London/New York: Routledge, 2017.
2. Hudson R.A. Sociolinguistics. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
3. Hyland K. Academic Discourse: English in a Global Context. – London: Continuum, 2009.
4. Biber D., Conrad S. Register, Genre, and Style. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
5. Tiersma P.M. Legal Language. – Chicago: University of Chicago Press, 1999.
6. Swales J.M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
7. Fairclough N. Language and Power. – London: Longman, 1989.
8. Aitchison J. Words in the Mind. 4th ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.
9. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic. – London: Edward Arnold, 1978.
10. Coleman J. The Life of Slang. – Oxford: Oxford University Press, 2012.